

DOI: 10.7596/taksad.v7i5.1665

Citation: Tekin, Z., Okumuş, G., (2018). Osmanlı Devleti'nin Düzen Arayışı: Anayasal Düşünce Gelişiminin Dinamikleri. Journal of History Culture and Art Research, 7(5), 803-825. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i5.1665>

Osmanlı Devleti'nin Düzen Arayışı: Anayasal Düşünce Gelişiminin Dinamikleri

Ottoman State's Quest for Order: Dynamics of Constitutional Thought Development

Zeki Tekin¹, Gülnaz Okumuş²

Abstract

Mankind has put forth a special effort to ensure the order of society since the very beginning of it. The Ottoman State, has always ensured the public and social order like other Islamic states in the light of Allah's commandments. However, the present order started deteriorating due to dwindling basic principles (justice, merit, consultancy ...) with time which were imposed by the Shariah Law; to which the Ottoman Empire was subjected.

The radical developments in the political, economic, social and legal fields that took place in Europe had affected the Ottoman State seriously like other states. Under the influence of all these internal and external dynamics, the Ottoman Empire started quest for a new order and attempted to bring a series of reforms under the name of westernization or modernization. Thus in the Ottoman State, besides these reform movements, the idea of creating a constitution had also emerged.

This study tries to find out the internal and external dynamics in the formation of Kanun-ı Esasi which was the first constitution of the Ottoman Empire in the modern sense and the consequences of this quest for order.

Keywords: Ottoman State, Constitution, Constitutional Monarchy, Kanun-ı Esasi.

¹ Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye. E-mail: zekitekin@karabuk.edu.tr

² Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Türkiye.

Öz

İnsanoğlu, var olduğundan beri yaşadığı toplumun düzenini temin edebilmek için özel bir çaba göstermiştir. Kuruluşu itibarıyla Ortaçağ devletlerinden olan Osmanlı Devleti, diğer İslam devletleri gibi kamu ve toplum düzenini her zaman Allah'ın hükümleri doğrultusunda tesis etmiştir. Ancak Osmanlı'nın tâbi olduğu şer'i hukukun vaz ettiği temel prensiplerin (adalet, liyakat, meşveret...) zamanla göz ardı edilmesi ile mevcut düzen bozulmaya başlamıştır.

Avrupa'da meydana gelen siyasal, ekonomik, toplumsal ve hukuk alanlarındaki köklü gelişmeler Osmanlı Devleti'ni ciddi anlamda etkilemiştir. Tüm bu iç ve dış dinamiklerin tesiriyle yeni düzen arayışına giren Osmanlı Devleti, batıcılık ya da modernleşme adı altında bir dizi reform teşebbüslerinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde bu reform hareketlerine paralel olarak bir anayasa oluşturma düşüncesi de böylece ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı'nın modern anlamda ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'nin oluşumuna kaynaklık eden iç ve dış dinamiklerin neler olduğu ve bunların tesirleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Anayasa, I. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi.

Giriş

Toplumsal bir varlık olan insanoğlu, maddi-manevi nitelikler açısından birbirlerine eşit olmadığı için bireyler arasında belirgin farklılıklar doğar ve yaşanan çevrede kuvvetli olan bireylerin keyfi hareketleri toplum düzenini bozar. Bu bakımdan, insanoğlu var olduğundan itibaren toplum düzenini temin etmek için bir takım kurallar oluşturmuştur. Bu kuralların en önemlisi ise hukuk kurallarıdır³.

“İnsan varlığını ve insan topluluğunu düzenleyen ve devlet yaptırımıyla kuvvetlendirilmiş bulunan kural, norm, emir ve yasaklardan oluşan kaidelerin bir bütünü⁴” olan hukukun en temel kavramlarından biri adalettir.⁵ İlk Çağdan itibaren Allah'ın hükümlerine ve akla uygun olan şey, adil olarak görülmüş, adil olmayan bir hukuka kimsenin itaat etmesi de beklenmemiştir⁶. Netice itibarıyla insanlar, yaşadıkları çevrenin toplumsal düzenini adalet temeline dayanan hukuk kuralları ile temin etmeye çalışmışlardır. Nitekim Sümerler'in Urukagina Talimatnamesi⁷, Babiller'in Hammurabi Kanunları⁸, Romalıların 12 Levha Kanunu⁹, ilk İslam Devleti'nin Medine Anayasası¹⁰ Moğolların Cengiz Han Yasası¹¹ toplum düzenini temin etmek için oluşturulan adalet temeline dayanan belli başlı hukuk kanunlarıdır. İnsanlar tarafından oluşturulan bu kanunların adalet temeline dayanması elbette ki bir tesadüf değildir. Zira tarih boyunca kurulan devletler, adalet ilkesine bağlı kaldıkları müddetçe varlıklarını sürdürebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu bakımdan adaletin temini ve devamlılığı devlet yöneticilerin en başat görevi olmuştur. Ancak devletlerin ayakta kalmasını sağlayan adaletin, devlet yöneticisi tarafından ihlal edilmesi durumunda onu

³ Erhan Adal, *Hukukun Temel İlkeleri*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1985, s.1-2.

⁴ Adal, *age*, s. 1.

⁵ Kemal Gözler, “Tabiî Hukuk ve Hukukî Pozitivizme Göre Adalet Kavramı”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 15, 2008, s. 77.

⁶ Gözler, *agm*, s. 78-79.

⁷ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun anlayışı ve An'anesi”, *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXI, S. 3-4, 1963, s. 107.

⁸ Mebrure ve Osman Tosun, “Hammurabi'nin Toprak Kanunları”, *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXI, S. 3-4, 1963, s. 127.

⁹ Alessandro Corbino, “Roma'da Arkaik ve Cumhuriyet Dönemleri'nde, Anayasal-Politik Dengeler-Hukuksal Gelişim, Hukukçuların Hukuk Yaşamındaki Rollerini”, (Çev. Özcan Çelebican), *AÜHFD*, C. XLIV, S. 1, 1995, s.61.

¹⁰ Mevlüt Koyuncu, “Medine Şehir Devleti”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. 11, S. 2, s. 95.

¹¹ Mustafa Kafalı, “Cengiz Han”, *DİA*, C.VII, İstanbul, TDV Yay, 1993, s.369.

cezalandırarak dünyevi bir mekanizmanın olmayışı insanları bir takım arayışlara sevk etmiştir. İşte bu arayışlar devleti yani devlet yöneticisini de sınırlayacak ve cezalandırarak olan anayasa düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim tarihte ilk anayasal belge olarak kabul edilen Magna Carta, İngiltere kralının keyfi çıkarları için halktan sürekli vergi tahsil ederek adalet ilkesini ihlal etmesi ve kamu düzenini bozması neticesinde ortaya çıkmıştır. 1215 tarihinde Magna Carta ile İngiltere’de başlayan anayasal düşünce gelişimi, Reform ve Rönesans’ın ardından meydana gelen Aydınlanma Çağı ile yeni bir ivme kazanmıştır.

Batı Aydınlanma çağı, ortaçağın Tanrı merkezli evren anlayışı yerine, insanı ve akli merkeze alan bir anlayışı¹² yani bir anlamda Antik Yunan zihniyetini yeniden ortaya çıkararak¹³ Avrupa’da zihni bir dönüşüme yol açmıştır. Bu zihni dönüşüm ile din kaynaklı hukuk anlayışından, insan akli ile oluşturulan ve devlet yöneticilerini de gerektiğinde cezalandırabilen ve adalet ilkesini teminat altına alabilen bir hukuk anlayışının önü açılmıştır. Ayrıca bu dönemde, Locke, Hobbes, Kant ve Rousseau gibi aydınların, özgürlük, eşitlik, hak gibi kavramları temel alan modern hukuk anlayışı¹⁴ ile toplumsal sözleşme mantığı, yeni düzeni tesis edecek bir anayasa düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim bu yaşanan düzen arayışlarının ilk somut belgesi, İngiltere’nin sömürgesi olan Amerika’da, yine¹⁵ mali temele dayanan adaletsizliklere ve zulme tepki olarak ortaya çıkan Virginia Haklar Bildirgesi¹⁶dir (1776). Bu bildirge, Fransız Devrimi’nin İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesine ve kendinden sonraki anayasal belgelere örnek teşkil etmiştir¹⁷.

Osmanlı Devletine gelince anayasal düşünce gelişimi Avrupa’ya nazaran daha geç bir dönemde gündeme gelmiştir. Bunun nedeni, modern anayasaların temel kavramı olan adalet ilkesinin Osmanlı Devleti’nde uzun süre ihlal edilmemesinde aranmalıdır. Ancak XVI. yüzyılın son çeyreğinde kanun ihlallerinin sebep olduğu adaletsizlikler Osmanlı Devleti’ni de bir takım arayışlara sevk etmiştir.

Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Anlayışı

Batı Anadolu Bizans sınırına yerleşen Osman Gazi önderliğindeki Osmanlı Beyliği, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle kısa sürede bir devlet kurabilmeyi başarmıştır.¹⁸ Bu devleti ihya ederken yeni bir düzenden ziyade mevcut Türk-İslam Devletleri’nin sosyal, siyasal, hukuki ve mali alanlardaki müesseselerini ve uygulamalarını kendilerine örnek almışlardır. Dolayısıyla benimsemiş oldukları hukuk anlayışı da bu Türk-İslam Devletlerinin devlet ve kamu düzenini temin etmek için uyguladıkları İslam Hukuk anlayışıdır¹⁹.

Osmanlı Devleti Kur’an ve sünnete dayanan İslam hukukunun, devletin teşkilatlanma biçimi ve yönetimiyle ilgili olarak tespit ettiği adalet, ehliyet ve danışma ilkelerine²⁰ riayet ederek bunları hayata geçirmeye büyük önem göstermiştir.

¹² Mehmet Akgül, “Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci Ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, S.1, 1999, s.60.

¹³ H. Gökçe Zabunoğlu, “Toplum Sözleşmesi Bağlamında John Locke’un Devlet Anlayışı”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 2, 2016, s. 432.

¹⁴ Murat Satıcı, “Modern Hukuk Açısından Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik”, *Birinci Uluslararası Felsefe Kongresi*, Ed. İsmail Serin, Bursa, Asa Kitabevi, 2010, s. 327-328.

¹⁵ Magna Carta’da olduğu gibi.

¹⁶ İlk modern anayasa olan bu bildirge, İnsan hakları beyannameyi olarak da bilinmektedir.

¹⁷ Muzaffer Sencer, “İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi”, *İnsan Hakları Yıllığı: TODAİE*, S.9/1, 1987, s. 90-95.

¹⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 12.

¹⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul, Eren Yay, 2009, s. 319.

²⁰ Nevzat Köseoğlu, *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler ’de-İslam’da ve Osmanlı’da Devlet*, İstanbul, Ötüken, 2017, s.210.

Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu İslam Hukuk anlayışının en temel ilkesi, dini görev olarak da kabul edilen, kanuna riayet ve devlete itaattir²¹. Zira devleti temsil eden padişaha yani " Emir sahiplerine itaat²²"de ayetle sabit bir şeriat kuralıdır. Zira Allah'ın adına Müslümanları şeriat yolunda sevk ve idareye vekil olan ve devleti temsil eden padişaha şer'i kurallar içinde kalmak koşuluyla itaat zaruridir²³. Şeriatin²⁴ kendine tanıdığı hak ve yetkiyle hüküm süren padişahın tek görevi, başta kendisi olmak üzere kimsenin bu kanunu ihlal etmesine müsaade etmemektir²⁵. Padişah, şeriatı uygulama ve muhafaza ile yükümlü olup onun yetkisi şeriat ile sınırlı tutulmuştur²⁶. Birçok fakihin onayını alarak fıkıh âlimi olan şeyhülislam, padişahın yasama ve yürütme işlerinin, vereceği önemli kararların şer'ate uygun olup olmadığını tayin eden fetva merciidir. Bu bakımdan Osmanlı padişahları, şeriat hukukunu en iyi bilen ulema arasından seçilen Şeyhülislamın fetvalarına uymaya itina göstermişlerdir²⁷. Netice itibarıyla padişah ve Osmanlı toplumunun Müslüman kesimi, İslam Hukuku'nun genel ilkelerini iyi bilip, hükümlerinden çekindiği için²⁸ şer'i hukuk kurallarının belirsizliği ve bilinmezliği söz konusu olmadığından keyfi idareden de bahsetmek mümkün değildir²⁹.

Osmanlı Padişahları, benimsemiş oldukları İslam hukukunun kendisine verdiği hak ve yetki ile idari alanlarda kanun yapma yetkisine sahiptir. Ancak onlar Allah'ın belirlediği şeriat hukukunun kesin olarak düzenlediği alanlarda kanun koymamaya, kendilerine salahiyet verilen alanlarda kanun koyarken de şeriatın genel prensiplerine ters düşmemeye itina göstermişlerdir³⁰. Osmanlı padişahlarının devletin esas teşkilatını ve idari yapısını şekillendirmek için koydukları bu kanunlara "Örfi hukuk" denilmektedir. Toplumun iyi karşılayıp tekrar edegeldikleri ve ortak olarak benimsedikleri söz veya uygulamalarının şer'i hükümlere uygunluğu çerçevesinde padişah tarafından kanunlaştırılan örfi hukukun en somut örnekleri, II. Mehmet tarafından çıkarılan kanunnamelerdir³¹.

Zalim idarecileri kontrol altında tutma amacı güden ve hiçbir vatandaşın kadılar tarafından yargılanıp suçlu görülmeden cezalandırılmayacağını öngören bu kanunnameler, kadılar tarafından titizlikle uygulanmıştır. Yerel yönetimin emrine verilmeyip doğrudan merkeze bağlı olan kadı, yerel yöneticilerin adaletsizliğine mani olamazsa bu durumu merkeze bildirme yetkisine sahip olduğundan idarecilerin zulmünden halkı korumayı uzun süre başarabilmiştir³². Ayrıca padişah tarafından yayımlanan bu kanunnamelerin kadıların ve yöneticilerin keyfi kararlarını, kısaca yargı ve yürütme gücünün kötüye kullanımını engellemek amacıyla kanunnamelerde bulunan kuralların halk tarafından bilinmesine de özel itina gösterilmiştir³³.

Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu şeriat anlayışının temel ilkelerinden biri de adalettir. Müslüman devletler; şeriat, devlet, saltanat, ordu, mal, halk ve hükümdarın adaletiyle ilişkilendirdikleri toplumun

²¹ Ahmet Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999, s. 384.

²² Hasan Tahsin Feyizli, *Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Mealî*, İstanbul, Server, 2008, s. 94, (Nisa Suresi 59. Ayet).

²³ Halil İnalçık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.XIII, S. 4, 1958, s. 74.

²⁴ "Allah tarafından insanlar için din olarak öngörülen hükümler bütünü kastedilmektedir". Bkz. Talip Türcan, "Şeriat", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul, TDV Yay, 2010, s. 572.

²⁵ M.A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998, s. 102.

²⁶ Halil İnalçık, "Padişah", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul, TDV Yay, 2007, s. 143.

²⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2015, s. 118.

²⁸ Erol Özbilgen, *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*, İstanbul, Osmanlı Kültür Araştırmaları: 1, 1985, s. 37-38.

²⁹ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk Ve Adalet*, İstanbul, Klasik Yay, 2014 s. 99.

³⁰ Aydın, *age*. s. 24.

³¹ Halil İnalçık, *Osmanlı*, İstanbul, Timaş, 2011, s. 55-56.

³² Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, (Çev. Ferhat Koca), Ankara, Ankara Okulları Yay, 2002, s. 52- 53.

³³ Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk Ve Adalet*, s. 99.

huzurunu, “Daire-i Adalet”³⁴ adıyla siyasi bir mefkûre haline getirmişlerdir³⁵. Osmanlı devleti de bu siyasi mefkûreyi devletin ve toplumun düzenini temin etme maksadıyla etkin bir şekilde kullanmıştır. Zira Osmanlı Devleti’nin asli görevi temelinde adalet olan bir toplum düzeni oluşturmaktır³⁶.

Osmanlı Devleti yönetiminde, devlet ve idarecilerin daire-i adaletin dışına çıkmaları zulüm olarak kabul edildiğinden, devlet yöneticilerinin şer’i ve örfi hukuku ihlal ederek reayanın hakkına tecavüz etmeleri zalimlik olarak görülmüştür³⁷. Bu bağlamda Osmanlı padişahları, yönetici zümresinin halka karşı güçlerini kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalet prensiplerini ihlal etmelerini, önlemek için beyanname şeklinde “adaletnâmeler” ilan etmişlerdir³⁸.

Osmanlı Devleti’nin klasik çağında titizlikle uygulamaya çalıştığı adaletin diğer bir fonksiyonu, Osmanlı toplumunun dört temel zümresi olan ve “Erkan-ı Erba’a” olarak adlandırılan zümreler arasındaki dengeyi korumasıdır³⁹. Erkan-ı Erba’a; ulema, kadı, kâtip vb.den oluşan **ilim ehli**, orduyu temsil eden kumandan ve askerlerden oluşan **kılıç ehli**, bürokrasiyi temsil eden **kalem ehli** ve **zanaatkârlar** ile **reayadan** oluşmaktadır. Bu zümrenin her birinin kendi sınıfında tutulması, adaletin ve güvenliğin sürdürülebilmesi için zaruridir. Zira her sınıfın kendi mesleği ile meşgul olmaması ve başkasının alanına geçmesi nizam-ı âlemin⁴⁰ bozulmasına sebep olabilirdi⁴¹. Bu bakımdan toplumun düzeni için hayati öneme sahip olan bu zümrelerin her sınıfını yerinde tutmak, adaletli bir yönetimi gerekli kılmıştır⁴².

Adaletli yönetimi devletin ayakta kalması için zorunlu gören Osmanlı Devleti, bu prensibe bağlı kaldığı için uzun ömürlü bir imparatorluğa dönüşebilmiştir⁴³. Zira üretim, para, hürriyet ve eşitlik kavramlarına itibar eden Avrupa’nın aksine, adalet kavramına önem veren Osmanlı, devletin varoluş sebebini nizam-ı âlem (dünya nizamı) ülküsüne ve adaletle dayandırmıştır⁴⁴.

Adaleti yönetim felsefesi olarak kabul eden Osmanlı devleti, bütün vatandaşlarının adaletten faydalanmalarına imkan sağlayan üst kurumlar da ihdas etmiştir. Bu kurumun Osmanlıdaki yansıması Divan-i Hümayundur. Devletin tüm idari, siyasi ve adli işlerinin yürütüldüğü karar organı olan Divan-i Hümayun, aynı zamanda devlet içindeki en büyük ve önemli mahkeme idi. Buraya hiçbir fark gözetmeksizin herkes yazı ile ya da bizzat başvurma hakkına sahipti⁴⁵. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, klasik döneminde halka

³⁴ Hint-İran siyaset teorisine dayandırılan daire-i adalet prensibi şu şekilde formülize edilmektedir. “Hükümdarın gücü askeri güce, askeri güç hazineye, hazine reayanın ödediği vergilere, vergilerin artışı adaletle bağlıdır. Bu nedenle akıllı hükümdar, kendi egemenliğini korumak ve gücünü artırmak istiyorsa, reaya adaletle muamele etmeli, zulümden kaçınmalıdır. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, Eren Yay, 2005, s. 46.

³⁵ Ejder Okumuş, “Osmanlılar ’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C. III, S. 5, 2005, s. 45-46. 45- 51

³⁶ Okumuş, *agm*, s. 47.

³⁷ Okumuş, *agm*, s. 49.

³⁸ Halil İnalçık, “Adaletname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, TDV Yay, 1988, s. 346.

³⁹ Nazım İrem, “Klasik Osmanlı Rejimi ve 1939 Gülhane Kırılması”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi; Adalet*, S. 15, Ankara, Kadim Yay, 2008, s. 151.

⁴⁰ Nizam-ı âlem, “Adalet, insanlık ve barış, İslam kanunları ile kendi örflerine dayanan ve bir milletler topluluğu olan Osmanlı İmparatorluğu’nun “Nizam-ı Alem” davasının esasını teşkil etmekteydi”. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Fatih’in Teşkilât Kanunnaâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 33, 1982, s.23.

⁴¹ Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. XII, S. 1, 1999, s. 31.

⁴² İrem, “Klasik Osmanlı Rejimi ve 1939 Gülhane Kırılması”, s. 151-152.

⁴³ Nevzat Yalçıntaş, “İslam, Adalet ve Osmanlı”, *Türkler İslamiyet ve Hilafet* içinde, İstanbul, Yakamoz, 2014, s. 101.

⁴⁴ Bayram Kodaman, “Osmanlı Devleti: Yükseliş ve Çöküş”, *Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 KASIM 2007)*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yay, 2008, s. 251.

⁴⁵ Ahmet Mumcu, “Dîvân-ı Hümayun”, *DİA*, C. IX, İstanbul, TDV yay, 1994, s. 431.

adaletle muamele edebilmek, onların şikâyetlerini dinlemek ve bu şikâyetlere çözüm üretebilmek için Divan-ı Hümayun'un bu işlerliğine büyük önem vermiştir.

Osmanlı hukuk anlayışının en önemli prensiplerinden biri de toplumun düzeni ile ilgili bütün işlerde ortak aklın tezahürü olan meşverettir. Diğer prensipler gibi kaynağını Kur'an ve sünnetten alan meşveret, İslam şeriatini benimseyen devletlerin büyük önem verdiği bir prensiptir. Zira Allah'ın ve Peygamberin emri olmasının yanı sıra adalete dayalı bir toplum oluşturabilmek için toplumu temsil eden akıl sahiplerine danışmak zorunlu bir görev olarak görülmüştür⁴⁶. Özellikle Osmanlı bürokrasisinin üç temel direğini oluşturan kalemiye, askeriye ve ilmiye sınıfının temsil edilmesine özen gösterilirdi.⁴⁷ Padişahlar, devletle ilgili bütün meseleleri bu ileri gelen devlet adamlarıyla istişare ederek karara bağlardı⁴⁸. Devletin bütün büyük makam sahiplerinin fikirlerinin alındığı bu kurum, padişaktan sonra en yetkili makam olarak itibar görmüştür⁴⁹. Zira işlevselliğini sürdürdüğü müddetçe padişahlar dahi bu kurumda alınan kararlara tabi olmuşlardır⁵⁰.

Osmanlı şeriat anlayışının diğer bir prensibi de emanetlerin ehline verilmesidir. İslam şeriatini benimseyen devletler, devlet görevlerini emanet görevler olarak görmüş ve bu görevlerde bilgi, tecrübe ve liyakat esaslarını anayasal bir ilke olarak kabul etmiştir. Bu görevlere ehil olmayan kişilerin getirilmesi devlete ve vatandaşa zulüm olarak görülmüştür⁵¹. Özellikle devletin en büyük karar organı olan Divan-i Hümayunda görevlilerin liyakat sahibi olmasına büyük önem verildiği görülmektedir⁵². Bu nedenle Osmanlı Devleti yönetim ve idare işlerinde başarılı olmuş ve sınırlarını her geçen gün daha fazla genişletebilmiştir⁵³.

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nin devlet ve kamu düzeni İslam hukuku çerçevesinde düzenlenmiş ve bu hukuk anlayışının sahip olduğu temel ilkelerin uygulanmasına azami itina gösterilmiştir. Kanuna riayet edildiği özellikle adalet ilkesine bağlı kalındığı bu zaman zarfında, devlet ve kamu düzeninde rahatsızlık verebilecek bir boyutta herhangi bir bozulma görülmemiştir. Ancak Osmanlı'nın klasik çağının son dönemlerinde, devlet yöneticilerinin adalet ve liyakat ilkelerini ihlal etmesiyle birlikte devlet ve kamu düzeni bozulmaya başlamış, rüşvet, iltimas gibi gayri ahlaki uygulamalar sıradanlaşmıştır. Devletin yönetim kadrosundaki bu bozulmalar, özellikle XIX. yüzyıl başında daha da artmıştır⁵⁴.

Anayasal Düşünce Gelişiminin Dış Dinamikleri

Osmanlı Devleti'nin bir düzen tesis etmek amacıyla bir anayasa oluşturma düşüncesi, iç dinamiklerden daha çok dış dinamiklerin etkisiyle gelişme göstermiştir. Özellikle yeniçağ ile birlikte Avrupa'da meydana gelen büyük gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni derinden etkileyerek anayasal gelişim sürecinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz.

⁴⁶ Hadi Sağlam, "İslam İdare Hukukunda Yönetim Şekli", *Universal Journal of Theology*, C. II, S.1, 2017, s.48-49.

⁴⁷ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yay, 2012, s. 35-36.

⁴⁸ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, İFAV, 2009, s. 173.

⁴⁹ Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun", s. 431.

⁵⁰ Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 173.

⁵¹ Sağlam, "İslam İdare Hukukunda Yönetim Şekli", s. 47-48.

⁵² Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 21-24.

⁵³ Ogier Ghislain de Busbecq, *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, (Çev. Derin Türkömer), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 64-66.

⁵⁴ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) HAT 250/14185 H- 29. 12. 1223 (15 Şubat 1809).

Avrupa’da Meydana Gelen Zihniyet Değişiminin Tesiri

Coğrafi keşiflerin arttığı, ardından da sömürgecilik faaliyetlerinin şekillendiği, XVI. yüzyılda pusula ile barutun kullanımıyla birlikte keşif ve savaş gücünü arttıran ve kazanmış olduğu bu üstünlüklerini deniz aşırı topraklarda sömürge kurma amacıyla kullanmaya başlayan Avrupa⁵⁵, sömürgeleştirdiği toprakların hazinelerini yağmalayarak ele geçirdiği büyük oranda altın ve gümüşü Avrupa’ya taşımıştır⁵⁶. Ayrıca Avrupalıların keşifler sayesinde elde ettiği yeni coğrafi bilgiler, başta diplomasi ve devletlerarası ilişkiler ile pek çok konuda insanlığın zihniyetini değiştirerek hem maddi hem manevi zenginliğin Doğu’dan Batıya geçmesine ortam hazırlamıştır⁵⁷. Nitekim aynı yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa devletleri, Doğu’nun en güçlü devleti olan Osmanlı devletini askeri, ekonomi ve teknoloji bakımından geçmiş bulunuyordu⁵⁸.

Avrupa’nın dünyaya açılması ve zenginleşmesi ile birlikte kıta insanı, kendi kaderini kendi belirleyebilecek bir ortama kavuştu⁵⁹. “Rönesans” olarak adlandırılan bu dönemde, din temelli devlet anlayışı yerini ulus devlet anlayışına bıraktı ve insanlar, kendilerini kul ya da ümmet olarak değil, ulus devletin bir bireyi olarak görme eğilimine girdi. Böylece birey konumuna yükselen kişi, yönetici, din adamı ya da soylular karşısında hak ve özgürlük talebinde bulunmaya başlamıştır⁶⁰. Ayrıca matbaanın yaygın bir şekilde kullanımıyla bilim, kültür ve sanat faaliyetleri hızla yayılırken Hıristiyanlığın ve İncil’in yeniden yorumlanması, Ortaçağ Avrupa’sıyla özdeşleşen skolastik düşünceyi ve kilise otoritesini derinden sarstı ve din alanında da bir reform sürecini başlattı. Böylelikle geçmişe bağlılık, batıl inanç, din ve devlet otoritesi ile cemiyet yargıları yerini akıl, cesaret, tenkit, vicdan hürriyeti ve dini müsamahaya bırakırken⁶¹ tüm bu gelişmeler, “Aydınlanma” olarak adlandırılan bir fikri dönüşüm hareketini başlattı. Neticede Batı uygarlığının yeni insan ve toplum yaratma projesinin düşünsel ve felsefi temellerinin atıldığı “Aydınlanma Çağı” nda Tanrısal Hak ve Tanrısal hukuk yerini akıl, bilgi ve bireye önem veren Doğal hak ve Doğal hukuka bıraktı⁶². Özellikle Batı Avrupa’da başlayan ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan bu zihniyet, devletlerin ilahi hükümlerle değil insan aklının ürünü olan anayasalar ile yönetilebileceğini ortaya çıkarmıştır.

1789 Fransız İhtilali ve Balkan Anayasacılığının Tesiri

Fransız ihtilalinden daha önce gerçekleşmiş olan, 1688 İngiliz ve 1775- 1783 Amerikan İhtilallerinin, Osmanlı Devleti’ne bilinen bir etkisi söz konusu olmamıştır. Ancak evrensel bir niteliğe sahip olan 1789 Fransız İhtilalinin, Osmanlı Devleti’nin daha önceden başlamış olduğu ıslahat girişimlerine farklı bir ivme kazandırdığı inkâr edilemez bir gerçektir. Bununla birlikte Fransız ihtilalinin Osmanlı üzerindeki en büyük etkisini, bu ihtilalin ilkelerinin, Balkan Hıristiyanlarını bağımsızlığa hazırlamasında aramak gerekir⁶³. Nitekim “Avrupa’daki devrimci fikirlerin biçimsiz bir imitasyonu” ya da Ruslar’ın “Sırbistan ormanında bir Fransız Fidanı” olarak tanımladığı Sırbistan’ın 1835’de hazırladığı *Sretenski Ustav* adlı ilk anayasa taslağına takılan

⁵⁵ Erdoğan Uygur ve Fatma Uygur, “Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 173, 2014, s. 274. (ss. 273- 286)

⁵⁶ Henri Denis, *Ekonomik Doktrinler Tarihi*, C. I, (Çev. Atilla Tokatlı), İstanbul, Sosyal Yay, 1973, s. 90.

⁵⁷ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul, İnkılâp, 2010, s. 281-283

⁵⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 39-40.

⁵⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)*, 25. Baskı, Ankara, İmge, 2013, s. 81-83.

⁶⁰ A. Kadir Çüçen, “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, s. 26.

⁶¹ Kemal Beydilli, “Avrupa”, *DİA*, C. IV, İstanbul, TDV Yay, 1991, s. (135-151)

⁶² Sami Zariç, “Tarihsel Kökeninden Ülkelere göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, 2017, s. 34.

⁶³ Sina Akşin, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 49, S. 3, 1994, s. 24.

isimler, Fransız ihtilalinin Balkan devletleri üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır⁶⁴. Ayrıca Osmanlının Rum tebaasından Rigas Ferrios'un 1793 tarihli Fransa anayasasından esinlenerek Osmanlı Devleti için 1797' de hazırlamış olduğu Osmanlı Anayasa taslağı⁶⁵ da Fransız İhtilalinin Balkan ülkelerini ne denli etkilediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ancak bizim için önemli olan, Sırbistan'ın 1869'da ilan ettiği anayasa çalışmalarına Tanzimat Fermanı'nın mimarlarından olan ve dolayısıyla Osmanlı anayasal düşünce gelişiminde büyük rol oynayan Mustafa Reşit Paşa'nın bizzat iştirak etmiş olmasıdır.⁶⁶

Bunun yanı sıra 13 Ocak 1822'de bağımsızlığını ilan ederek yüz on maddelik bir anayasa hazırlayan Yunanistan⁶⁷ ile 13 Temmuz 1866'da yürürlüğe giren Romanya anayasalarının⁶⁸ hazırlanma aşamasında Osmanlı Devleti'nin bir "taraf" olarak yer alması, Balkan anayasal deneyimlerinin Osmanlı anayasal düşünce gelişimine etkisini açıkça ortaya koymaktadır⁶⁹.

Macar Mültecileri İle Kırım Savaşı Müttefiklerinin Tesiri

Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik akımıyla ayaklanan Macarların siyasi suçlu olarak Osmanlı Devletine sığınmaları, yeni bir düzen tesis etmek için ihtiyacı olan birçok kalifiye elemanın teminine imkan sağlamıştır⁷⁰. Özellikle bu mültecilerden olan Polonyalı Hayrettin Bey (Karol Karski), Osmanlılık ve İslamcılık konularında fikirleri sistematik bir şekilde ilk kez ortaya koyan kişilerden biridir. Yine bu dönemde Türk fikir hayatını etkileyen mültecilerden biri olan Mustafa Celaleddin Paşa da (Konstanty Borzecki) yazmış olduğu "Eski ve Yeni Türkler" adlı eser ile Türk Milliyetçilerini ve milliyetçiliğinin ilk dönemlerine kaynaklık yapmıştır⁷¹. Dolayısıyla Osmanlı Devletine sığınan Macar Mültecilerinin içerisinde Avrupa anayasa ve kavramlarına aşina kişilerin fikirlerini yaymaları da Osmanlı Devletinde anayasa oluşturma düşüncesini kuvvetlendiren önemli unsurların başında gelmiştir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında patlak veren Kırım Savaşı'nda Osmanlının müttefikleri olan Fransız ve İngiliz askerlerinin adalet, hürriyet, eşitlik fikirlerini Osmanlı meslektaşlarıyla paylaşmaları ve bu fikirlerin Osmanlı aydınları arasında yayılması, yeni düzen arayışları çerçevesinde anayasa düşüncesi fikrinin kuvvetlenmesinde önemli bir amil olmuştur⁷².

Anayasal Düşünce Gelişiminin İç Dinamikleri

Osmanlı Devleti'nin devlet ve kamu düzeni, kısmen Kanuni Sultan Süleyman döneminde kapsamlı ve etkili olarak ise III. Murat ve III. Mehmet dönemlerinde yapılan kanun ihlalleri neticesinde bozulma sürecine girmiştir⁷³. Osmanlı Devleti, mevcut düzenin bozulmasıyla birlikte bilimi ve teknolojiyi eskisi kadar iyi takip

⁶⁴ Selim Aslantaş, "Sırp Knezliğinde İktidar Mücadelesi: 1838 Türk Anayasası'nın (Turski Ustav) İlanı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 9, S. 17, 2013, s. 7.

⁶⁵ Hakan Türkkkan, "Osmanlı Devleti'nde Modern Anayasal Hareketlerin Başlangıcı ve Osmanlı Anayasa Düşüncesine Rigas Ferrios'un Etkisi", *History Studies International Journal of History*, C.5, S. 4, 2013, s. 228-229.

⁶⁶ Aslantaş, "Sırp Knezliğinde İktidar Mücadelesi: 1838 Türk Anayasası'nın (Turski Ustav) İlanı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti", s. 20.

⁶⁷ Meral Bayrak, 1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), 1999, s. 136.

⁶⁸ Togay Seçkin Birbudak, Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2014, s. 123.

⁶⁹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 129.

⁷⁰ Musa Gümüş, "Leh Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 8, S. 23. 2015, s. 363.

⁷¹ Gümüş, agm, s.376-377.

⁷² Hakan Türkkkan, *Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi Ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013, s. 80.

⁷³ Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" Ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, Dergâh Yay, 1997, s. 104.

edememiş ve Batıyla girmiş olduğu savaşları kaybetmeye başlamıştır⁷⁴. Bu bakımdan mevcut düzenin bozulduğu ilk kez askerî alanda fark edilmiştir. Özellikle Karlofça Antlaşmasından sonra Avrupa'ya karşı küçümseme politikasından vazgeçilerek bir zihniyet değişimi yaşanmıştır. Bu zihniyet değişimi Osmanlı Devleti'nde Batıcılık ya da modernleşme olarak karşılık bulmuştur⁷⁵.

Batılılaşma Hareketlerinin Tesiri

Osmanlı Devleti, batılılaşma yolundaki ilk bilinçli hamlesini, Damat İbrahim Paşa'nın 1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi "uygarlık ve eğitimin vasıtalarını baştan aşağıya inceleme ve Türkiye'de uygulanabilir olanları rapor etme" talimatıyla büyükelçi olarak Paris'e göndermesiyle birlikte yapmıştır⁷⁶. Bu girişimin hemen ardından İbrahim Müteferrika'nın I. Mahmut'a sunduğu ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Avrupalılaşma hareketinin beyanname" olarak ifade ettiği "Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem" adlı eserinde, Osmanlı Devleti'nin arayış içinde olduğu yeni düzen/ "Nizam-ı Cedîd" kavramı ilk defa bu eserde dile getirilmiştir. Ayrıca yine bu eserde ilk defa Avrupa'nın yönetim şekillerinden bahsedilerek⁷⁷ Osmanlı anayasa düşüncesinin gelişimi yolunda ilk adım atılmıştır. Zira anayasanın tanımında ilk bahsedilen husus, devletin yönetim biçimini belirlemesidir. Netice itibarıyla Avrupa'nın bilim ve teknolojiye üstünlüğünün kabul edilmesinin ardından başlayan Batıcılık ya da modernleşme sürecine paralel olarak Osmanlı anayasal düşünce gelişimi de başlamıştır. Nitekim yeni düzen arayışları bağlamında benimsenmeye başlayan modernleşme zihniyeti, III. Selim tarafından başlatılan Nizam-ı Cedid hareketiyle birlikte kendini daha net bir şekilde göstermiştir.

Nizâm-ı Cedîd Hareketinin Tesiri

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru iyice bozulan devlet ve kamu düzenini temin etmek maksadıyla bir anayasa oluşturma düşüncesi, Amerika'dan sonra Fransa'da da ortaya çıkmıştır. Sosyal ve fikri sebeplerin yanı sıra büyük bir mali kriz neticesinde patlak veren Fransa ihtilalinin ardından modern bir anayasaya kavuşan Fransa⁷⁸, Allah'ın hükümlerine dayanan teokratik bir monarşi anlayışından egemenliğe ve milliyetçiliğe geçiş noktasında birçok devlete örneklik teşkil etmiştir⁷⁹.

Bu dönemde Osmanlı tahtına çıkan III. Selim, Rusya ile girişilen savaşın kaybedilmesinin yarattığı mağlubiyet psikolojisiyle, ordu daha dönüş yolundayken devlet ve kamu düzenini yeniden tesis edilmesi için devlet adamlarına, bu konuda layihalar hazırlamalarını emretmişti⁸⁰.

Bu zamana kadar sadece askeri alanda reform yapılmış olmasına rağmen mali, adli, mülki ve içtimai alanlarda da düzenlemeler yapılması gerektiğini düşünen III. Selim, yerli ve yabancı devlet ricalinin hazırladığı bu layihalar doğrultusunda bir ıslahat programı hazırlamaları için 10 kişilik bir komisyon kurmuştur⁸¹. III. Selim'in bu teşebbüsüyle beliren Nizam-ı Cedid hareketi, Osmanlı devletinin benimsemiş

⁷⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna), Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2015, s. 59-63.

⁷⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –IV*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 3-4.

⁷⁶ Lewis *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 64-65.

⁷⁷ Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *DİA*, C. XXI, İstanbul, TDV Yay. 2000, s. 326-327.

⁷⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789- 1914)*, Ankara, TTK Yay, 1997, s. 33- 41.; Scott Trask, "Fransız Devrimi'nin Gerçek Sebebi Neydi?", Çev. Bilal Canatan, *Liberal Düşünce: Aydınlanma*, S. 37, 2005, s. 79.

⁷⁹ Dimitris Loules, "Fransız Devrimi'nin Yunanistan Üzerine Etkisi", (Çev. Selda Kaya), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XV, S. 26, 1992, s. 291.

⁸⁰ Kemal Beydili, "Selim III", *DİA*, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 421. (s. 420-425).

⁸¹ Zuhuri Danişmend, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. XI, İstanbul, Yeni Matbaa, 1966, s.133.

olduğu İslam hukukunun temel prensiplerinden olan danışma yani meşveretin canlanmasıyla birlikte başlamıştır⁸². Demokrat ruhlu padişahın, devletin işlerinin tek kişide toplanmasına ve sadece onun iradesiyle karara bağlanmasına karşı çıkarak meşveret usulünü tekrar ihyası, yani padişahın kendi yetkilerini sınırlayarak devlet adamlarıyla istişare kaidelerini yeniden benimsemesi, sınırlı monarşik yönetim yolunda atılmış önemli bir adım olmuştur⁸³. Zira keyfi idareden dolayı bozulan devlet ve kamu düzenini yeniden tesis etmek amacıyla bir anayasa oluşturma düşüncesinin temelinde, iktidarın gücünü sınırlamak yatmaktadır. Bu bakımdan III. Selim'in danışma usulüne tekrar dönüşü ile anayasal düşünce gelişiminin basamaklarından birinin oluştuğunu söyleyebiliriz.

Elçilik ve Sefaret Anlayışındaki Değişimin Tesiri

III. Selim döneminde daimi elçiliklerin kurulmasıyla birlikte, Avrupa'nın çeşitli yerlerine gönderilen elçilerden, geleneksel anlayışından farklı olarak, Avrupa'daki gelişmelerin keşfedilmesi ve Fransız ihtilalinin mahiyetini anlamaları beklendiğinden sefaretname anlayışında da bir değişim söz konusu olmuştur. Buna göre sefirler, sadece gördüklerini kaleme alan geleneksel sefaretname anlayışından vazgeçerek gidilen yerin yönetim biçimlerinden sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki özelliklerine kadar teferruatlı bilgileri içeren sefaretnameler kaleme almaya başlamıştır.⁸⁴ Avrupa'ya gönderilen Ebubekir Ratip Efendi ve Azmi Efendi gibi elçilerin raporlarıyla görülen bu zihniyet değişimi Sadık Rifat Paşa'nın "Avrupa Ahvaline Dair Risale" adlı sefaretnamesinde daha net gözlemlenmektedir. Sadık Rifat Paşa'nın en dikkat çekici özelliği, doğulu devlet anlayışından farklı olarak liberal devlet yönetimi ve anlayışına dikkatleri çekmek suretiyle Tanzimat döneminin fikri zeminini oluşturmasıdır⁸⁵. İşte bu geleneksel anlayışın dışındaki sefir ve sefaretname anlayışındaki değişim, bozulmuş olan devlet ve kamu düzenini adalet ile temin edebilecek bir anayasa düşüncesinin gelişiminde önemli bir temel oluşturmuştur.

Hüccet-i Şer'iyye'nin Tesiri

Avrupa usulünde bir ordu tesis etmek ve devletin tüm kurumlarındaki bozulmaları gidermek için başlatılan Nizam-ı Cedid hareketi, Kabakçı Mustafa önderliğinde, yeni düzen karşıtı anti-reformist bir grup ulema ve yeniçerilerin isyanı neticesinde başarıya ulaşamamıştır⁸⁶.

III. Selim'in tahttan indirilmesiyle tahta geçirilen IV. Mustafa ile isyancı grup arasında yapılan toplantı sonucunda "hüccet-i şer'iyye" adlı bir belge düzenlenmiştir⁸⁷. Buna göre padişah, yeniçerileri isyandan sorumlu tutmayacak, yeniçeriler de devlet işlerine müdahale etmeyeceklerine yemin etmişlerdir. Ancak bu talepler gerçekleşmemiş⁸⁸ olsa dahi yeni düzen arayışları içerisinde önemli bir yere sahip olan bu belge ile ilk kez padişahın yetkilerinin sınırlandırılabilceği görülmüştür⁸⁹.

Sened-i İttifak'ın Tesiri

⁸² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 35.

⁸³ Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1977, s. 51-54.

⁸⁴ Hakan Türkkân, "Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi Ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013, s. 22-23.

⁸⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Sadık Rifat Paşa ve Avrupa'nın Ahvâlîne Dâir Risâlesi", *Liberal Düşünce: Din, Hukuk Devlet, Serbest Piyasa*, S. 3, 1996, s. 115-116.

⁸⁶ Beydili, "III. Selim", s. 177.

⁸⁷ Sultan III. Selim Han'ın halli, Nizam-ı Cedid Ocağının lağvı ve Sultan IV. Mustafa'nın tahta geçirilip biat edildiğine dair hüccet-i şer'iyye ile bu belge üzerinde yer alan ilgili Hatt-ı Hümayun için bkz. BOA A. DVNSNMH.d.. 10/62 (tarih yok).

⁸⁸ Kemal Beydili, "Mustafa IV", *DİA*, C.XXXI, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, s. 283.

⁸⁹ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi*, C. III, (Ed. Sina Akşin), İstanbul, Cem Yayınevi, 1997, s. 88.

Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte siyasi bir güç olarak taşrada ortaya çıkan ayanlar ile II. Mahmut arasında karşılıklı görev ve yetkileri tayin eden bu sözleşme, yedi madde ve bir ekten meydana gelmiştir⁹⁰. Osmanlı hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olan bu vesika, ayanları temsil eden Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle birlikte uygulama alanı bulamadan ortadan kaldırılmıştır⁹¹. Ancak bu vesikanın uygulanmaması onun anayasal düşünce gelişimine katkısını ortadan kaldırmamaktadır.

Sened-i İttifak'ın Osmanlı anayasal düşünce gelişimine en önemli katkısı; halkın güvenliğini sağlama, vergilerin adaletli bir şekilde alınması ve suistimal edilmesini önleme görevinin ayanların denetimine tabi kılınması ile iktidarı denetleyebilecek bir mekanizmanın oluşturulabileceği düşüncesinin ortaya çıkmasıdır⁹². Zira düzenli bir hukuk devletinin en önemli görevi, halkın can ve mal güvenliği ve adaleti temin etmesidir. Ancak Sened-i İttifak'ın bütünüyle zamanın şartlarının bir ürünü olup ileri bir devlet düzeni amacı gütmeyeceğinin bilinmesi gerekir⁹³.

Tanzimat Öncesi Gelişmelerin Tesiri

II. Mahmut döneminde, Tercüman Odası'nın açılması ve ilk kez resmi olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmasıyla birlikte Osmanlı anayasa düşünce gelişimi büyük bir ivme kazanmıştır. Zira bozulan düzeni yeniden temin etmek için ilk kez bir anayasa gerektiğini dillendiren Tanzimat dönemi aydınları, bu tercüman odası ve Avrupa'da eğitim görmüş öğrenciler arasından çıkmıştır⁹⁴. Ayrıca yine bu dönemde devletin yeni bir düzen oluşturması önünde büyük sorun teşkil eden yeniçeri ocağının⁹⁵ kaldırılması, yönetilenlerin reaya olmaktan çıkıp tebaa ve halk olmaya başlaması, sivil bürokrasinin gelişmesi, yüksek devlet memurlarından oluşan kanun yapma görevine sahip olan sürekli meclislerin kurulması⁹⁶ Osmanlı anayasa düşünce gelişimine katkı yapan gelişmeler arasında görülebilir.

Netice itibariyle Lale devrinde Avrupa'nın bilim ve teknolojide üstünlüğünün anlaşılmasıyla birlikte batılılaşma ya da modernleşmeye paralel olarak başlayan Osmanlı anayasa düşünce gelişimi, III. Selim'in Nizam-ı Cedid hareketiyle yeni bir çehre kazanmış ancak düşünülenlerin gerçekleşmesi II. Mahmut döneminde mümkün olmuştur. Nitekim II. Mahmut tarafından yapılan reformlar çerçevesinde ihdas edilen yeni kurumlar ve uygulamalar ile Osmanlı anayasa düşünce gelişiminin en verimli evresi olan Tanzimat döneminin hem fikri hem de kurumsal temelleri atılmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın Tesiri

Osmanlı tarihinde yeni düzen arayışlarının en somut örneklerini bünyesinde barındıran Tanzimat Dönemi, Avrupa yeni düzeni ve düşüncesine vakıf olan Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayununun ilan edilmesi ile birlikte başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi sürecinde ilk reform fermanı olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu⁹⁷, şeriat kanunlarına bağlı kalındığı sürece devletin

⁹⁰ Bu belgenin sureti için bkz. BOA HAT 746/35242 H- 29. 12. 1223 (15 Şubat 1809).

⁹¹ Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 57.

⁹² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.143.

⁹³ Halil İncalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Eds. Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 96.

⁹⁴ Necdet Hayta- Uğur Ünal, *Osmanlı Devlet'inde Yenileşme Hareketleri (XVIII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışına Kadar)*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2010, s. 112.

⁹⁵ Tunuslu Hayrettin Paşa ve Namık Kemal, Osmanlı iktidarının keyfi eylemlerine müdahale eden bir güç olarak gördükleri Yeniçeri Ocağını, millet meclisi ve anayasal bir kurum olarak zikretmişlerdir. Bkz. Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi Ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları", s. 46.

⁹⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 171.

⁹⁷ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Eds: Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 61.

ilerlediğini ancak 150 yıldır bu kanunlara riayet edilmediği için devlet ve kamu düzeninin bozulduğu ve yeni bir düzen için bazı yeni kanunların gerektiği ifadeleriyle başlamaktadır⁹⁸. Osmanlı tebaasının can, namus ve mal güvencesi, iltizam sisteminin yerini alacak vergilendirme sistemi, zorunlu askerlik ve tüm tebaanın kanun önünde eşit olduğunu belirten bu ferman, Avrupa’da eğitim gören Osmanlı devlet adamlarının vakıf olduğu klasik liberal düşünceyi ve siyaseten katil uygulamalarından kurtulma arzularını yansıtmaktadır⁹⁹. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti hukuk tarihinde önemli bir yer işgal eden bu fermanın aslında padişahlar tarafından daha önceki dönemlerde ilan edilen adaletnâmelerden çok da bir farkı yoktur¹⁰⁰. Zaten bizce bu fermanı özel kılan onun hukuki niteliği değil, bozulmuş olan devlet ve kamu düzenini yeniden tesis edecek bir anayasa oluşumuna kaynaklık edecek bir dönemi başlatmasıdır. Zira bu dönem zarfında bürokratikleşmeye paralel olarak kanunlaştırma faaliyetlerinin de başlaması, yeni bir düzen tesis etmek için bir anayasa oluşturma düşüncesi adına atılmış büyük bir adım olmuştur.

Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’nin Tesiri

Mevcut kanunların gelişen dünyanın yeni ihtiyaçları karşısında yetersiz kalmasından dolayı II. Mahmut döneminde başlayan kanunlaştırma faaliyetleri, Tanzimat döneminde artarak devam etmiştir. Bu çabaların arka planında; Merkezi devlet mekanizmasının işlevselliğini arttırmak için rasyonel kanunların gerekliliği¹⁰¹, Batı’da meydana gelen zihni değişim sonucunda başlayan doğal hukuk sürecinin etkisi¹⁰², mevcut kanunların yeni ekonomik ilişkilere yeterli çözüm üretememesi, düzenin bozulmasından rahatsızlık duyan halka hukuki güven verme ihtiyacı ve Osmanlı Devleti üzerinde azınlıklar konusunda sürekli baskı unsuru olan Avrupa devletlerini tatmin etmek ihtiyacı gibi faktörler etkili olmuştur¹⁰³. Tanzimat Döneminde, 1840 tarihli Ceza Kanunu, 1850 tarihli Kanunnâme-i Ticaret, 1851 tarihli Kanun-ı Cedid, 1858 tarihli Kanunnâme-i Arazi, 1858 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyun’u ,1863 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, ve 1868-1876 tarihleri arasında hazırlanan Mecelle-i Ahkam-ı Adliye¹⁰⁴ yürürlüğe giren kanunlardır. Ancak bu kanunlaştırma faaliyetlerinin içerisinde Osmanlı Devleti’nin Medeni Kanunu olan Mecele’nin¹⁰⁵ ayrı bir yeri vardır.

⁹⁸ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hattı Hümâyunu’nda Batı’nın Etkisi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Eds: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.128.

⁹⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 84.

¹⁰⁰ Halkın can ve malının korunmasına ilişkin daha önceki döneme ait adaletname bkz. BOA A. DVNSMHM.d.. 78/4012 H- 01. 07. 1018.

¹⁰¹ Gürsoy Akça- Himmet Hülür, “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.19, 2006, s. 304.

¹⁰² Musa Gümüş, “Osmanlı Devleti’nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 14, 2013, s. 164.

¹⁰³ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, İletişim Yay, 1990, s. 16.

¹⁰⁴ Hasan Ellek, “Osmanlı’da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C III, S. 6, 2014, s. 131-134.

¹⁰⁵ Mehmet Akman, “Sultan II. Abdülhamid’in Hukukî Reformları”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde, (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay. 2012.s. 103. (s. 101-110).

Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında kurulan Cemiyet-i İlmîye adlı bir komisyon tarafından hazırlanan Mecelle¹⁰⁶, İslam hukukuna dayalı olarak hazırlanan ilk kanun¹⁰⁷ olmasından ötürü sadece Osmanlı hukuk tarihinde değil İslam hukuk tarihinde de oldukça büyük öneme sahiptir¹⁰⁸.

Batılılaşma hareketleri kapsamında yapılan kanunlaştırma faaliyetleri arasında yer almasına rağmen, tamamen İslam hukukuna hatta sadece Hanefi mezhebine dayanarak hazırlanan Mecelle¹⁰⁹, yeni hükümlerden ziyade mevcut ve uygulanmakta olan İslam- Osmanlı hukukuna ait medeni hukukunun bir kısmının kanunlaştırılmış hali sayılır. Bir takım meseleleri, fikirleri, mevzuları toplayan ufak hacimli bir kitap demek olan Mecelle'nin¹¹⁰ hazırlanmasında; Azınlıkların hamiliğine soyunan Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti'ne ait hazırlanmış belli bir hukuk metninin, hukuki istikrar ve aleniyeti oluşturacağını düşünerek Osmanlıya baskı uygulaması¹¹¹, Avrupa'dan alınmaya başlayan bu yeni kanunlar ile mevcut İslam hukukuna ait şer'i hükümlerin birlikte kullanımından kaynaklanan düalizmin meydana getirdiği zorluklar¹¹² ile bu zorlukların üstesinden gelebilecek nitelikte hâkim bulunmaması, etkili olmuştur. Ayrıca Batılı devletlerin pazarı haline gelen Osmanlı Devlet'inde ticaretin artmasına paralel olarak Ticaret ve Borçlar hukuku alanlarında yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulması kısacası siyasi-sosyal ve ekonomik değişikliklerin meydana getirdiği farklı tarzdaki olayların çözümünde karşılaşılan sıkıntılar yani zamanın değişimi ile hükümlerin de değişmesinin gerekliliği Mecellenin hazırlanmasında etkili olan sebepler arasında sayılabilir¹¹³. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefiliğin diğer mezheplere göre kullanımına ve yayılımına paralel olarak çok zengin bir literatürü bulunmaktaydı. Ancak bu da çok farklı görüş ve hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Tanzimat dönemi öncesinde başlayan kanunlaştırma faaliyetleri ile beraber bu farklı görüşlerin hukukî birlik ve istikrarı sağlamak amacıyla en kuvvetli olanının (essah-ı akvâl) kullanılması şartı getirilmişti. Ne var ki bunlar tek kaynaktan toplu halde bulunmadığından tespitleri oldukça zordu. Bu neden, en kuvvetli görüşleri bir araya getiren resmi bir kanun metninin hazırlanmasını zorunlu hale getirmişti¹¹⁴. Bu bağlamda İslami esaslardan ve hükümlerden taviz verilmeksizin yazılı bir hukuk metni olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Avrupa kanunlarının codex formunu kullanmak suretiyle modern bir anayasanın prototipini oluşturmuştur.

¹⁰⁶ Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *OTAM Dergisi*, C. XXIX, S. 29, 2011, s. 96.

¹⁰⁷ Ancak Osmanlı'nın imtiyazlı eyaleti olan Tunus'ta "Kânûnu'l -Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiye" ismiyle düzenlenen kanun mecmuasının "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den daha önce fikhin kanunlaştırıldığı ilk kanun olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Ayhan Ceylan, "İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd-Devle (1861 Tunus Anayasası)", *38. İcanas Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi/ Bildiriler*, C. I, Ankara, 2011, s. 369.

¹⁰⁸ M. Akif Aydın, "Mecelle", *DİA*, C. XXVIII, İstanbul, TDV Yayınları, 2003, s. 231. (s. 231- 235)

¹⁰⁹ Kemal Yıldız- Tayyip Nacar, "Mir'ât-ı Mecelle' de Belirtilen Mecelle Kaynakları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2012, s. 100. (ss. 87- 1005)

¹¹⁰ Sıddık Sami Onar, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısmının Codification'u, Mecelle", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XX, S. 1-4, İstanbul, 1954, s. 58. (ss. 57- 85)

¹¹¹ Ahmet Şimşirgil- Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, 2. Baskı, Ed. Göker İnan, İstanbul, KTB Yay, 2009, s. 50.

¹¹² Örneğin; Ticaret mahkemesinde Ticaret Kanunu hükmünce görülen bir davanın bazı konularında, çoğu Arapça olan, şer'i hükümlere bakmak gerekiyordu. Ancak Avrupa'dan alınan kanunların uygulandığı Nizamiye mahkemesinde çalışanlar Arapça bilmezken, Şer'i mahkemelerde çalışanlar da Avrupa kanunlarını bilmiyordu. Bkz. Sıddık Sami Onar, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısmının Codification'u, Mecelle", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XX, S. 1-4, İstanbul, 1954, s. 61.

¹¹³ Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", s. 95.

¹¹⁴ Hasan Ellek, "Osmanlı'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III. S. 6, 2014, s. 137- 138. (ss. 119- 159).

Neticede bu kanunlaştırma faaliyetleri, meşruluk ve yasallık gibi temel hukuk ilkelerinin zihinlere yerleşmesinde başat bir rol üstlenmiş olup, Osmanlı anayasal düşünce gelişimine büyük katkılar sağlamıştır¹¹⁵.

Kuleli Vakası'nın Tesiri

Bülent Tanör'ün "Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri" adlı eserinde, anayasal gelişmeler içerisinde gösterilen saray darbelerinden olan Kuleli Vakası, Tanzimat döneminde iktidara karşı muhalefet olarak ortaya çıkan bir grup aydının Abdülmecit'i tahttan indirerek yerine Abdülaziz'i geçirmeye teşebbüs ettiği bir darbe girişimidir¹¹⁶. Nitekim Ahmet Rasim bu olayla ilgili "1276 tarihini iyice zihinlerimizde tkrir edelim; çünkü bu tarihte ilk defa olmak üzere bir meşrutiyet görülmüştür" derken Ahmet Bedevî Kuran ise "Hürriyete doğru atılmış ilk adım" ifadelerini kullanmaktadır¹¹⁷. Bu darbe girişimi ile uzun zamandan beri işlemez olan tahttan indirme mekanizması tekrar canlandırılmak istenmiştir. Neticede bu dönemde oluşmaya başlayan muhalefet (Yeni Osmanlılar) tarafından düzenlenen bu darbe teşebbüsü, daha sonraki dönemlerde iktidarların değiştirilmesinde darbelerin daha sık kullanılmasına kaynaklık ederek anayasal düşünce gelişimine hizmet etmiştir.

Islahat Fermanının Getirdiği Hakların Tesiri

1856 Paris Antlaşmasında da yer alan Islahat Fermanı, Tanzimat fermanındaki hakları teyit etmekle beraber Müslüman tebaadan ziyade gayrimüslimlere büyük haklar getirmiştir. Bunlardan konumuz ile ilgili olan en önemli husus; Hıristiyan, Ermeni ve Musevi Cemaatlerine kendi iç yönetimlerini düzenlemek için verilen anayasa hükmündeki nizamnamelerdir¹¹⁸. Gayrimüslimlere tanınan geniş hakları temsil eden bu nizamnameler, her "millet" için laik üyelerin de katıldığı genel ve bölgesel meclislerin kurulmasına imkân tanımıştır. Böylece Osmanlı içerisinde meclis ve anayasa kavramlarının siyasi pratiğe girmesi¹¹⁹, bu cemaat nizamnamelerinin Osmanlı aydınlarının zihinlerindeki anayasa fikrinin gelişimindeki katkısını ortaya koymaktadır.

1861 Tunus Anayasası'nın Tesiri

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı denizcisi Hayrettin Reis tarafından 1529'da fethedilen Tunus, kısa bir süre sonra elden çıkmış ancak II. Selim döneminde Koca Sinan Paşa ile Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa tarafından geri alınarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (1573)¹²⁰. Sâlyâneli Eyalet statüsüne sahip olan Tunus, önce Beylerbeyi 1591 yılından itibaren ise denizcilerden seçilen Dayılar tarafından idare edilmiştir¹²¹.

Osmanlı'nın tanımış olduğu geniş haklardan istifade eden Tunus yöneticileri, 1830'da Cezayir'i işgal eden Fransa'nın siyasi menfaatine uygun bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır¹²². Öyle ki Osmanlı, Tanzimat

¹¹⁵ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, İletişim Yay, 1990, s. 16. (ss. 10-26)

¹¹⁶ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. BOA C. DH. 209/10405 H- 29. 12. 1255 (4 Mart 1840).

¹¹⁷ Okandan, "Amme Hukukumuzun Anahatları", s.75.

¹¹⁸ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, C. XIX, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, s.189.

¹¹⁹ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 131.

¹²⁰ Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1986, s. 138-140.

¹²¹ Ahmet Kavas, "Tunus", *DİA*, C. XLI, İstanbul, TDV Yay, 2012, s. 389-390. (ss. 388-393)

¹²² Bu konu ile ilgili olarak Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Tunus Valisi iken memleketi adeta hediye edencesine Fransızların nüfuzuna bıraktığına dair. Bkz. BOA Y.PRK.AZJ 6/26 H- 04. 02. 1300 (15 Aralık 1882).

Fermanını Tunus'ta uygulatazken İngiltere ve Fransa, Ahdü'l-Emân'ı¹²³ Tunus yöneticilerine ilan ettirebilmiştir. Böylece anayasal bir sürece giren Tunus, Fransız ve İngilizlerin baskısı ile 1861'de Kânûnu'd-Devle¹²⁴ adındaki İslam topraklarındaki " ilk modern anayasayı" ilan ederek Osmanlının özel imtiyazlı bir eyaleti iken bir ülke statüsüne yükselmiştir¹²⁵.

Neticede Kânûnu'd-Devle'nin bizce önemi, İslam-Osmanlı coğrafyası içerisinde ilan edilen ilk modern anayasa olmasından ziyade bu anayasayı hazırlayan Tunus ıslahatçılarının, meşrutiyet yanlısı Yeni Osmanlıların üzerinde oynadığı rolden kaynaklanmaktadır. Özellikle Tunus ıslahatçılarının önde gelenlerinden ve Tunus anayasasının mimarlarından olan Hayrettin Paşa, görevi dolayısıyla 1853-1857 yıllarında Fransa'da bulunmuş ve oradaki yeniliklere bizzat şahit olmuştur. Paşa'nın burada şekillenen anayasacılık fikirleri¹²⁶ ve "Akvamü'l-Mesâlik" adlı eserinin Yeni Osmanlılar ile Osmanlı yöneticilerine, bir İslam devletinin de sınırlı ve anayasalı bir yönetime geçebileceğini göstermesi noktasında büyük katkısı olmuştur¹²⁷.

Yeni Osmanlılar ve Basının Tesiri

Avrupa ve Tercüman (Tercüme) Odasında tahsil gören ve Avrupa anayasa kavramlarına ve zihniyetine hâkim olan gençlerden meydana gelen Yeni Osmanlılar, Osmanlı iktidarına karşı oluşan ilk entelektüel ve örgütlü muhalefettir¹²⁸. İlk sadrazamlığından itibaren kendilerine önder tayin ettikleri Mithat Paşa'nın etrafında toplanmaya başlayan Yeni Osmanlılar¹²⁹, "Aydınlanma" felsefesinden esinlenmiş bir siyaset anlayışını benimsemeleriyle birlikte memleketin manevi hayatında meydana gelebilecek değişikliklere karşı son derece direnç gösteren ve Osmanlıyı ayakta tutan bağların, fikri ve kültürel kodlarını yeniden canlandırılarak yaşatılmasını şiar edinmişlerdir¹³⁰. Onlar özellikle 1860'dan itibaren canlanan¹³¹ ve Osmanlı kamuoyunun meydana gelmesinde önemli bir işlev gören basın¹³², siyasi fikirlerini deklare etmek için en iyi şekilde kullanmışlardır¹³³. Osmanlının kurtuluşunu anayasaya bağlı, meclise dayalı ve vüzeranın sorumluluğundaki

¹²³Temel Haklar Bildirisi niteliği taşıyan bu belge adeta Tanzimat ve İslahat fermanlarının içeriğine sahipti. Eylül 1857'de Tunus Beyi'nin tek taraflı iradesi ile ilan edilen belge; can mal ve ırz emniyetinin sağlanması, vergide ve kanun önünde eşitlik, mülk edinme hakkı, suç ve cezanın kanunlarla belirlenerek kimseye yargısız ceza verilmemesi, maddelerini içermekteydi. Bkz. Ayhan Ceylan, "İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd-Devle (1861 Tunus Anayasası)", 38. *Icanas Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi/ Bildiriler*, C. I, Ankara, 2011, s. 369- 370.

¹²⁴ İslam medeniyeti etkisi altında, "ilk modern anayasa" olma özelliği taşıyan Kânûnu'd-Devle, hükümlerinin ne şekilde değiştirileceğinin belirtilmemesinden ötürü şeklen tam bir anayasa niteliği taşımasa da iktidarın işleyişini-yetkilerini, kişi hak ve özgürlüklerini belirlediği için maddi açıdan tam bir anayasa özelliğine sahiptir. Bkz. Ayhan Ceylan, "İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd-Devle (1861 Tunus Anayasası)", 38. *Icanas Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi/ Bildiriler*, C. I, Ankara, 2011, s. 375.

¹²⁵ Ayhan Ceylan, *agb*, s. 370.

¹²⁶ Ayhan Ceylan, "Osmanlı Coğrafyasında İktidarın Sınırlandırılması (Anayasacılık): Tunus Tecrübesi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. XIII, S. 24, 2008, s. 133- 139. (ss. 129- 156)

¹²⁷ Ayhan Ceylan, "Tunuslu İslahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık", *EÜHFD*, C. XIV, S. 1-2, 2010, s. 42-43. 29- 45

¹²⁸ Türkkkan, *Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi Ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları*, s. 94-100.

¹²⁹ Kemal Beydili, "Yeni Osmanlılar", *DİA*, C. XLIII, TDV Yay, İstanbul, 2013, s. 432.

¹³⁰ Fazlı Arabacı, "Osmanlı Modernleşmesinde "Yeni Osmanlılar" ın Din ve Siyaset Anlayışları", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 5, 1999, s. 68.

¹³¹ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", s. 17.

¹³² Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, İletişim Yay, 1990, s. 72.

¹³³ Cemil Koçak, "Osmanlı/ Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasasının Keşfi: Yeni Osmanlılar ve I. Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, C.I, 8. Baskı, İstanbul, 2009, s.79. (ss.72-82).

sınırlı bir yönetimde/ Meşrutiyet'te gören Yeni Osmanlıların¹³⁴, yapmış oldukları yayınlar aracılığıyla, özgürlük ve sınırlı monarşiyi, kişilerin siyasi haklarını bütün gücüyle savunmuştur¹³⁵. Siyasal modernleşme tarihimizde anayasal hareketlerle birlikte anılan Yeni Osmanlılar¹³⁶, basın kitleleri biçimlendirici özelliğini en etkili bir şekilde kullanarak anayasa düşünce gelişimi noktasında kamuoyu oluşumuna büyük katkı sağlamıştır¹³⁷.

I. Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'nin İlanı

Osmanlı siyasi literatüründe, “anayasalı ve meclisli saltanat-hilâfet rejimi” olarak ifade edilen Meşrutiyet¹³⁸ kavramını, Osmanlı Devleti içerisinde belki ilk kullanan kişi Mustafa Reşit Paşa'dır. Ancak bu devlet rejiminin Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını isteyerek gerçek bayraktarlığını yapanlarsa, hiç şüphesiz Yeni Osmanlılar olmuştur¹³⁹.

Abdülaziz'in saltanatı zamanında Hersek isyanıyla patlak veren Balkan buhranı, Bulgaristan ayaklanması ile Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesiyle neticelenen Selanik Vak'ası, dış güçlerin tepkisi çekerken,¹⁴⁰ ülke içinde artan yolsuzluklar, israf ve Rusya'ya uydu olma siyaseti güdülmesi, iktidara muhalif olan çevreleri harekete geçirmiş ve Softalar Kıyımı¹⁴¹ gerçekleşmişti.¹⁴² Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği muhalefet, bu sayede vükela heyetinin değiştirilmesini sağlamış ve Abdülaziz'i tahttan

¹³⁴ Ayhan Ceylan, “İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd-Devle (1861 Tunus Anayasası)”, s. 56.

¹³⁵ Okandan, “Amme Hukukumuzun Anahatları”, s. 77.

¹³⁶ İlber Ortaylı, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Eds: Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 456.

¹³⁷ Türkkkan, *Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi Ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları*, s. 94-100.

¹³⁸ M. Şükrü Hanioğlu, “Meşrutiyet”, *DİA*, C. XXVIII, İstanbul, TDV Yay, 2004, s. 388.

¹³⁹ Ayhan Ceylan, “Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi”, *100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yay, 2009, s. 50- 51.

¹⁴⁰ Cevdet Küçük, “V. Murat”, *DİA*, C. XXXI, TDV Yay, İstanbul, 2006, s. 183-184; BOA HR.TO..122/93 (Tarih yok); Bu konuyla ilgili, Almanya devletinin Osmanlı yetkililerinin gerekeni yapmadıklarına dair Dersaadet Sefirine göndermiş oldukları belge için bkz. BOA HR.TO..122/58 (Tarih yok).

¹⁴¹ “Talebe-i ulûm” veya “Softalar ayaklanması” olarak da bilinen bu olay, çoğunluğunun Fatih, Süleymaniye ve Beyazıt medresesi öğrencilerinden olmak üzere on bini aşkın topluluğun katılımıyla, 10-11 Mayıs 1876'da başlamıştır. Bu isyanın görünüşteki sebebi; Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rus taraftarlığı ve Abdülaziz'in saltanat esaslarında değişiklik yaparak oğlu İzzettin Efendi'yi veliaht tayin etmek istemesi rivayetleridir. Ancak Mithat Paşa'nın köşkünde yapılan toplantı neticesinde Abdülaziz'in tahtta kalmasını hem ülke hem de kendilerinin menfaatine uygun bulmayan muhalefetin teşvikiyle başlaması ve iktidar değişimi ile sonlanması bu isyanın gerçek nedenini ortaya koymaktadır. Bkz. İlter Turan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIX, S. 1- 4, 1969- 1970, s. 175-176; Cevdet Küçük, “V. Murat”, *DİA*, C. XXXI, TDV Yay, İstanbul, 2006, s. 184; E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara, TTK Yay, 1995, s. 102.

¹⁴² Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXV, S. 1, 1970, s. 19. (ss. 19-39).

indirmeye muvaffak olmuştur¹⁴³. Tahta V. Murat geçirilmişse de onun rahatsızlanmasıyla birlikte yerine Mithat Paşa'nın öne sürdüğü üç koşulu¹⁴⁴kabul eden II. Abdülhamit getirilmiştir (31 Ağustos 1876)¹⁴⁵.

Tahta geçtikten sonra, İstanbul Konferansından¹⁴⁶ olumlu bir netice elde etme düşüncesiyle bir an önce Meşrutiyeti ilan etmeye karar veren II. Abdülhamit, bu sebeple bir anayasa hazırlanması için talimat vermiştir¹⁴⁷.

Padişaha sunulan yirmiye yakın anayasa taslağı içerisinde Süleyman ve Midhat Paşaların çalışmaları dikkatleri çekmesine rağmen onlar da diğerleri gibi kabul görmemiştir¹⁴⁸. Bunların yerine Server Paşa'nın başkanlığında, padişah tarafından atanan 28 kişilik bir kurulun (Cemiyet-i Mahsusa),¹⁴⁹ Avrupalı devletlerinin anayasalarını inceleyerek oluşturduğu anayasa taslağı, bazı düzeltme ve ilavelerle kabul edilmiştir¹⁵⁰. Nihayetinde bozulan devlet ve kamu düzenini yeniden tesis edeceği sanılan ve Osmanlının ilk anayasası olarak kabul edilen Kanun-ı Esasî, İstanbul Konferansı'nın yapılacağı gün, I. Meşrutiyet ile birlikte ilan edilmiştir (23 Aralık 1876)¹⁵¹.

Sonuç

Kuruluşu itibariyle Ortaçağ devletlerinden olan Osmanlı devleti, devlet ve kamu düzenini Allah'ın hükümlerine göre tesis etmiştir. Ancak Allah'ın devlet ve kamu düzenini tesis eden prensiplerinden olan; kanun ve devlete itaat, adalet, şura ve liyakat ilkelerinin zamanla ihlali neticesinde devlet ve kamu düzeninde bozulmalar başlamıştır. 18. Yüzyıla birlikte yeni bir düzen arayışına giren Osmanlı devleti, Avrupa'yı örnek alarak modernleşme adı altında bir takım reform teşebbüslerinde bulunmuştur. Bu reform hareketlerine paralel olarak başlayan Osmanlı anayasa düşüncesi, Avrupa'da olduğu gibi doğal bir seyir takip etmemiştir. Zira Avrupa'da, sınırsız hak ve yetkilere sahip olan kralların, bu yetkilerini adaletsiz bir şekilde kullanmaları geniş halk kitlelerinde infial meydana getirmiş, bu yetkilerin sınırlandırılma çabaları anayasa fikrini ortaya çıkarmıştır. Oysa Osmanlı padişahlarının yetki ve güç kullanımı şer'i hukuk tarafından sınırlandırılmıştır. Buna rağmen kamusal alana ilişkin yerleşik düzeni bozan bazı davranışlar ve değişen dünya dengeleri Osmanlının iç düzenini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı anayasa

¹⁴³ Süleyman Kanı, "Saray ve Babiâli'nin İç Yüzü: Ahval Karışıyor, Veliht Murad Efendi ile Muharebeler Başlıyor", *Akşam*, İstanbul, 2 Eylül 1934; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (40. Tetimme), (Yay. Cavid Baysun), Ankara, TTK Yay, 1967, s. 154. Bu bağlamda Sultan Abdülaziz'in hal'inde rütbeleri yükseltile devlet görevlileri için bkz. BOA Y..EE... 16/5 H- 11- 12- 1298 (5 Kasım 1881).

¹⁴⁴ Bu üç koşul; "Meşrutiyeti geciktirmeden ilan etme, devlet yönetiminde ancak sorumlu danışmalarının görüşlerine göre hareket etme ve saray kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Namık Kemal Beyleri atama" dır. Bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856- 1876)*, C. 2. Çev. Osman Akınhay, İstanbul, Papirüs s. 1997, s.122.

¹⁴⁵ Gökhan Çetinsaya - Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA*, C. XXX, İstanbul, TDV Yay, 2005, s. 9.

¹⁴⁶ 1876 Hersek ayaklanması, Bulgaristan ayaklanması ile Sırp ve Karadağlıların bağımsızlık ve toprak kazanmak amacıyla Osmanlıya açtıkları savaş aşamalarını içeren "Doğu Sorunu" nu çözmek amacıyla Büyük Devletlerin İstanbul'da düzenledikleri konferanstır. Bu konferans, Tersane Konferansı olarak da bilinmektedir. Bkz. Mithat Aydın, "Osmanlı- İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansının (1876)'nın Yeri" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXV, S. 39, 2006, s. 102; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. VI, S. 9, 1954, s. 123-124.

¹⁴⁷ Mithad Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Ankara, TTK Yay, 2011, s. 3289.

¹⁴⁸ Ekrem Buğra Ekinci, "Kanun-ı Esasî' nin İlânını Hazırlayan Şartlar", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi; Süleyman Arslan'a Armağan Ayrı Basım*, C. VI, S. 1- 2, s. 546.

¹⁴⁹ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi Yay, 2000, s. 24.

¹⁵⁰ Yılmaz Kızıltan, *I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1994, s. 61- 64.

¹⁵¹ H. Tahsin Fendoğlu, "1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876- 1908)", *Türkler*, C. XIV, İstanbul, Yeni Türkiye Yay, 2002, s. 1337.

düşüncesi geniş halk kitlelerinin bir tercihi olarak değil, Avrupa'nın üstünlüğüne inanan bir grup Osmanlı aydınının teşebbüsleri sonucu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bozulmuş olan devlet düzenini yeniden tesis etmek amacıyla bir anayasa oluşturma düşüncesinden hareketle kendi toplum yapısına göre adalet temeline dayanan, iktidarı da sınırlandıran, yasama, yürütme ve yargı erklerinin nasıl kullanılabileceğini gösteren, vatandaşlarının hak ve görevlerini, özgürlüklerini belirleyip düzenleyen bir anayasaya sahip olmuştur. "Kanun-ı Esasi" adıyla tesmiye edilen ve modern anlamda ilk anayasa olma özelliği taşıyan bu anayasa, Osmanlının daha sonraki anayasal çalışmalarına kaynaklık etmiştir.

Kaynakça / References

Arşiv Kaynakları / Archive References

BOA A. DVNSMHM.d.. 78/4012 H- 01. 07. 1018 (30 Eylül 1609).

BOA A. DVNSNMH.d.. 10/62.

BOA C..DH.. 209/10405 H- 29. 12. 1255 (4 Mart 1840).

BOA HAT 746/35242 H- 29. 12. 1223 (15 Şubat 1809).

BOA HAT 250/14185 H- 29. 12. 1223 (15 Şubat 1809).

BOA HR.TO.. 122/93.

BOA HR.TO.. 122/58.

BOA Y..EE... 16/5 H- 11- 12- 1298 (5 Kasım 1881).

BOA Y..PRK.AZJ 6/26 H- 04. 02. 1300 (15 Aralık 1882).

Araştırma ve İncelemeler / Research and Investigations

Abadan, Y. (2015). *Tanzimat Fermanı'nın Tahlili*. (Eds. Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 57-88.

Afyoncu, E. (2000). İbrahim Müteferrika, *DİA*, 21, İstanbul: TDV Yay. 324- 327.

Adal, E. (1985). *Hukukun Temel İlkeleri*, İstanbul: Fatih Yayınevi.

Akça, G. ve Hülür H. (2006). Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (19): 295- 321.

Akgül, M. (1999). Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci Ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, (1): 59-69.

Akgündüz, A. ve Öztürk S. (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Akman, M. (2012). Sultan II. Abdülhamid'in Hukukî Reformları, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde, (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay. 101- 110.

Akşin, S. (1994). Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49 (3): 23- 29.

- Akşin, S. (1970). Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 25, (1): 19-39.
- Akşin, S. (1997). Siyasal Tarih (1789- 1908), *Türkiye Tarihi* içinde, C. III, (Ed. Sina Akşin), İstanbul, Cem Yayınevi, 73- 187.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul, İletişim Yay.
- Arabacı, F. (1999). Osmanlı Modernleşmesinde “Yeni Osmanlılar” ın Din ve Siyaset Anlayışları, *Dini Araştırmalar Dergisi*, II (5): 51- 90.
- Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789- 1914)*, Ankara: TTK Yay.
- Aslantaş, S. (2013). Sırp Knezliğinde İktidar Mücadelesi: 1838 Türk Anayasası’nın (Turski Ustav) İlanı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17): 3- 27.
- Aydın, M. (2006). Osmanlı- İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansının (1876)’nın Yeri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25, (39): 101- 115.
- Aydın, M. A. (2014). *Osmanlı Devleti’nde Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Klasik Yay.
- Aydın, M. A. (2003). Mecelle, *DİA*, 28, İstanbul: TDV Yay. 231- 235.
- Bayrak, M. (1999). 1821 Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı. (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydilli, K. (1991). Avrupa, *DİA*, 4, İstanbul: TDV Yay. 135-151.
- Beydilli, K. (2009). Selim III, *DİA*, 36, İstanbul: TDV Yay. 420- 425.
- Beydilli, K. (2006). Mustafa IV, *DİA*, 31, İstanbul: TDV Yay. 283- 285.
- Beydilli, K. (2013). Yeni Osmanlılar, *DİA*, 43, İstanbul: TDV Yay. 430- 433.
- Bilgiç, E. (1963). Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi, *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21 (3- 4): 103-119.
- Birbudak, T. S. (2014). Romanya’nın Bağımsızlığını Kazanması, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Busbecq, O. G. (2011). *Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*. (Çev. Derin Türkömer). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Cevdet Paşa. (1967). *Tezâkir*, (40. Tetimme), (Yay. Cavid Baysun), Ankara, TTK Yay.
- Ceylan, A. (2011). İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu’d-Devle (1861 Tunus Anayasası), *38. İcanas Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi/ Bildiriler*, I, Ankara: 367- 392.
- Ceylan, A. (2009). Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi, *100. Yılında II. Meşrutiyet: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay. 49- 66.
- Ceylan, A. (2008). Osmanlı Coğrafyasında İktidarın Sınırlandırılması (Anayasacılık): Tunus Tecrübesi, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 13 (24): 129- 156.
- Ceylan, A. (2010). Tunuslu İslahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık, *EÜHFĐ*, 14 (1- 2): 29- 45

- Çetinsaya, G. & Buzpınar, Ş. T. (2005). Midhat Paşa, *DİA*, 30, İstanbul: TDV Yay. 7-11.
- Corbino, A. (1995). Roma'da Arkaik ve Cumhuriyet Dönemleri'nde, Anayasal-Politik Dengeler-Hukuksal Gelişim, Hukukçuların Hukuk Yaşamındaki Roller, (Çev. Özcan Çelebican). *AÜHFD*, 44 (1): 61- 78.
- Çüçen, A. K. (2006). Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı: 25- 34.
- Danişmend, Z. (1966). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. XI, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856- 1876)*. 2, (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Papirüs.
- Denis, H. (1973). *Ekonomik Doktrinler Tarihi*. I (Çev. Atilla Tokatlı). İstanbul: Sosyal Yay.
- Ekinci, E. B. (1988). Kanun-ı Esasî'nin İlânını Hazırlayan Şartlar, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi; Süleyman Arslan'a Armağan Ayı Basım*, 6, (1- 2): 509- 554.
- Ellek, H. (2014). Osmanlı'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Mecelle, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (6): 119- 159.
- Fendoğlu, H. T. (2002). 1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi (1876- 1908), *Türkler*, 14, İstanbul: Yeni Türkiye Yay.1329- 1352.
- Feyizli, H. T. (2008). *Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, İstanbul: Server İletişim.
- Genç, M. (1989). Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, *Sosyoloji Dergisi*, 3 (1), İstanbul: İ.Ü.E.F. Yay. 175-185.
- Gülsoy, U. (1999). İslahat Fermanı, *DİA*, 19, İstanbul: TDV Yay. 185- 190.
- Gümüş, M. (2015). Leh Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi? *Tarih Okulu Dergisi*, (23): 363- 387.
- Gümüş, M. (2013). Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları, *Tarih Okulu Dergisi*, (14): 163-200.
- Gözler, K. (2000). *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa: Ekin Kitabevi Yay.
- Gözler, K. (2008). Tabii Hukuk ve Hukukî Pozitivizme Göre Adalet Kavramı, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, (15): 77- 90.
- Hanioglu, M. Ş. (2004). Meşrutiyet, *DİA*, 28, İstanbul: TDV Yay. 388- 393.
- Hayta, N. Ve Ünal, U. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVIII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışına Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Heyd, U. (2002). *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, (Çev. Ferhat Koca). Ankara: Ankara Okulları Yay.
- İlal, E. (1968). Magna Carta, *İÜHF Mecmuası*, 34 (1- 4): 210-242.
- İnalçık, H. (2011). *Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yay.
- İnalçık, H. (1958). Osmanlı Padişahı, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (4): 68- 79.

- İnalçık, H. (1988). *Adaletname, DİA, 1*, İstanbul: TDV Yay. 346- 347.
- İnalçık, H. (2007). *Padişah, DİA, 34*, İstanbul: TDV Yay. 140- 143.
- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. İstanbul, Eren Yay.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yay.
- İnalçık, H. (2016). *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar –IV*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- İnalçık, H. (2015). *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Eds. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 89-110.
- İrem, N. (2008). *Klasik Osmanlı Rejimi ve 1939 Gülhane Kırılması, Muhafazakâr Düşünce Dergisi; Adalet, (15)* Ankara: Kadim Yay. 147-172.
- Kafalı, M. (1993). *Cengiz Han, DİA, 7*, İstanbul: TDV Yay. 367-369.
- Kanı, S. (2 Eylül 1934). *Saray ve Babiâli'nin İç Yüzü: Ahval Karışıyor, Veliht Murad Efendi ile Muharebeler Başlıyor, Akşam*, İstanbul.
- Karahasanoğlu, C. O. (2011). *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi, OTAM Dergisi, (29): 93- 124*.
- Karal, E. Z. (2015). *Gülhane Hattı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Eds. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 111- 132.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi, 7*, Ankara: TTK Yay.
- Kavas, A. (2012). *Tunus, DİA, 41*, İstanbul: TDV Yay. 388- 393.
- Kazancı, M. (2006). *Osmanlı'da Halkla İlişkiler, Selçuk İletişim, 4 (3): 5- 20*.
- Kazıcı, Z. (2009). *İslam Medeniyeti Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV.
- Kızıltan, Y. (1994). *I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, C. (2009). *Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi: Yeni Osmanlılar ve I. Meşrutiyet, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* içinde, I, (B. 8), İstanbul: 72- 82.
- Kodoman, B. (2008). *Osmanlı Devleti: Yükseliş ve Çöküş, Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5–6 KASIM 2007)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yay. 249-271.
- Koyuncu, M. (2009). *Medine Şehir Devleti, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 11 (2): 87-103*.
- Köseoğlu, N. (2017). *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler 'de- İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, İstanbul: Ötüken.
- Küçük, C. (2006). *V. Murat, DİA, 31*, İstanbul: TDV Yay. 183- 185.

- Kütükoğlu, M. S. (1991). *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Lewis, B. (2015). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Turna). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Loules, D. (1992). Fransız Devrimi'nin Yunanistan Üzerine Etkisi, (Çev. Selda Kaya). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15 (26): 291-296.
- Maksudoğlu, M. (1986). Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (4): 137-169.
- Mosca, G. (1948). Magna Carta'dan 20'inci Asra Kadar İngiliz Anayasa Hareketleri, (Çev. Mukbil Özyörük), *AÜHFD*, 5 (1-4): 33-58.
- Mumcu, A. (1994). *Dîvân-ı Hümâyûn, DİA*, 9, İstanbul: TDV Yay.
- Okandan, Recai. G. (1977). *Amme Hukukumuzun Anahatları*. İstanbul, Fakülteler Matbaası.
- Okumuş, E. (2005). Osmanlılar 'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3, (5): 45-51.
- Ortaylı, İ. (2015). Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, Eds: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 422- 461.
- Öz, M. (1997). *Osmanlı'da "Çözülme" Ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 12 (1): 27- 33.
- Özbilgen, E. (1985). *Osmanlı Hukuku'nun Yapısı*. İstanbul: Osmanlı Kültür Araştırmaları: 1.
- Özcan, A. (1982). Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (33): 7- 56.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*. (Çev. Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılâp.
- Sağlam H. (2017). İslam İdare Hukukunda Yönetim Şekli, *Universal Journal of Theology*, 2, (1): 36-57.
- Sander, O. (2013). *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)*. (B. 25) Ankara: İmge.
- Satıcı, M. (2010). Modern Hukuk Açısından Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik, *Birinci Uluslararası Felsefe Kongresi*, (Ed. İsmail Serin), Bursa: Asa Kitabevi Yay, 327-336.
- Sencer, M. (1987). İnsan Hakları Açısından Amerikan Devrimi, *İnsan Hakları Yıllığı*, TODAİE Yay, (9/1): 85-126.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 6, Ankara: TTK Yay.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Sadık Rifat Paşa ve Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâlesi, *Liberal Düşünce: Din, Hukuk Devlet, Serbest Piyasa*, (3): 115-124.
- Şimşirgil, A. & Ekinci, E. B. (2009). *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*. (B.2). (Ed. Göker İnan). İstanbul: KTB Yay.
- Tanör, B. (2013). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

- Tanör, B. (2013). Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: İletişim Yay, 10-26.
- Tosun, M. & O. (1963). Hammurabi'nin Toprak Kanunları, *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21 (3-4): 127-141.
- Trask, S. (2005). Fransız Devrimi'nin Gerçek Sebebi Neydi? (Bilal Canatan Çev.). *Liberal Düşünce: Aydınlanma*, (37): 79-86.
- Tunaya, T. Z. (1990). Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: İletişim Yay. 72-74.
- Turan, İ. (1969- 1970). Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 29 (1- 4): 171- 191.
- Türcan, T. (2010). Şeriat, *DİA*, 38, İstanbul: TDV Yay. 571-574.
- Türkkan, H. (2013). Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi Ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkkan, H. (2013). Osmanlı Devleti'nde Modern Anayasal Hareketlerin Başlangıcı ve Osmanlı Anayasa Düşüncesine Rigas Ferrios'un Etkisi, *History Studies International Journal of History*, 5 (4): 221- 231.
- Ubicini, M. A. (1998). *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, İstanbul, Timaş Yay.
- Uygur, E. & Uygur, F. (2014). Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (173): 273- 286.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1954). Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 6, (9): 123-140.
- Ünal, M. A. (2015). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, Fakülte Kitabevi.
- Yalçıntaş, N. (2014). İslam, Adalet ve Osmanlı, *Türkler İslamiyet ve Hilafet* içinde. İstanbul: Yakamoz Kitap.
- Yıldız, K. & Nacar, T. (2012). Mir'ât-ı Mecelle' de Belirtilen Mecelle Kaynakları, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (20): 87- 1005.
- Zabunoğlu, H. G. (2016). Toplum Sözleşmesi Bağlamında John Locke'un Devlet Anlayışı, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7 (2): 431- 456.
- Zariç, S. (2017). Tarihsel Kökeninden Ülkelere göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28): 33- 54.
- Zürcher, E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev. Yasemin Saner). İstanbul: İletişim Yay.